

rihine Bir Bakış", *Akademi: Fikir Hareketleri*, I/3, İstanbul 1946, s. 27-30; M. Türker Acaroğlu, "Osmanlı-Türk Genel Bibliyografyası", *TDI*, III/31 (1954), s. 431-433; Fevziye Abdullah Tansel, "Bibliyografya Ta'birinin Edebiyatımızda İlkönce Kullanılışı", *KAM*, II/1 (1973), s. 37-42; Ali Birinci, "Ankara'nın Kitabiyât Mecmuaları", *TY*, sy. 176 (2002), s. 111-114; "Bibliyografya", *TA*, VI, 330-332; Necmeddin Sefercioğlu, "Kitabiyat", *TDEA*, V, 360-363.

ÂLİM KAHRAMAN

□ HADİS. Hz. Peygamber'e nisbet edilen söz ve haberlerin ilk kaynağına dayandırılması önemli olduğundan müslümanlar, daha sahâbe devrinden itibaren Hz. Peygamber'in mânevî otoritesinin istismarını önlemek, dini en doğru şekilde gelecek nesillere aktarmak için büyük gayret sarfetmişler ve isnad sistemini icat edip geliştirmişlerdir (bk. İSNAD). Resûl-i Ekrem'in sağlığında yazılmaya başlanan hadislerle ilgili olarak tedvin döneminden itibaren eserler kaleme alınmıştır. M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı (Studies in Early Hadith Literature)* adlı eserinde (İstanbul 1993) I (VII) ve II. (VIII.) yüzyıllarda hadis yazarlarla onlardan hadis yazarlar hakkında bilgi vermektedir (s. 34-162). Hadislerin tasnif şekline göre "müsned, mu'cem, musannef, câmi', sünen" vb. adlarla anılan eserlerle ilgili olarak müstedrek, müstahrec, kırk hadis, etrâf, zevâid gibi değişik türde çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca hadis usulü, isnad zincirindeki râviler, hadislerdeki garîb kelimeler, ihtilâflar, müşkiller, nâsih-mensuh ve hadislerin şerhi vb. dallarda birçok eser yazılmıştır (*DİA*, XV, 47-63). Başka sahalarda olduğu gibi hadis, siyer ve megâzî müellifleri hakkında bilgi veren ilk bibliyografik eser İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'idir. Müellif eserinin altıncı makalesinin altıncı bölümünü muhaddislere, aynı makalenin birinci bölümünü İmam Mâlik ve ondan rivayette bulunanlara, ikinci bölümünü Ebû Hanîfe ve ashâb-ı re'ye, üçüncü bölümünü İmam Şâfiî ve ondan rivayette bulunanlara ayırmıştır. Daha sonra İbn Hayr el-İşbîlî *Fehrese*'sinde hadis ilminin muhtelif dallarında, siyer ve megâzî konularında 300 kadar esere dair bilgi verir (s. 77-240). Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn'u* ile onun zeyli olan Bağdatlı İsmâil Paşa'nın *İzâhu'l-meknûn'u* diğer dallarla birlikte hadis, tarih ve megâzî ile ilgili çalışmalara yer vermiştir. Hadis ilmindeki en geniş bibliyografik çalışmalardan biri, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî'nin hadisin çeşitli dallarında 1400 kadar eser

hakkında bilgi verdiği *er-Risâletü'l-Müste'trafe li-beyâni meşhûri kütübî's-sünneti'l-müşerreffe* adlı kitabıdır. Eser dipnot ve ilâvelerle birlikte Yusuf Özbek tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1994). Aynı aileden Abdülhay el-Kettânî de *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehat ve'l-müselâ'at*'ında (nşr. İhsan Abbas, I-III, Beyrut 1402/1982) 662 müellif ve eserini tanıtmaktadır. Genel olarak hadis bibliyografyasına dair en geniş bilgi veren eserlerden biri de Muhyiddin Atıyye, Selâhaddin Hifnî ve Muhammed Hayr Yûsuf tarafından hazırlanan *Delîlü mü'el-fâtî'l-hadîsi's-şerîf el-ma'tbû'a el-ka'dime ve'l-hadîse* olup burada hadisin çeşitli dallarında yazılan 3392 kitap ele alınmıştır (I-II, Beyrut 1416/1995).

Diğer İslâmî ilimlerle birlikte veya müstakil olarak hadis dalında muhtelif dillerde yapılan yayınları derleyen çalışmalar da vardır. Fuat Sezgin başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde* adlı eserin (Frankfurt 1990) bir bölümü hadisle ilgilidir (II, 332-343). Ayrıca Ahmad von Denffer'in *Hadith a Select and Annotated Guide to Materials in English Language* (Leicester 1985) ve *Literature on Hadith in European Languages* (Leicester 1981); Muhammed Nezîr Ranca'nın *Ehâdis ki Urdu Terâcim* (İslamâbâd 1995) adlı çalışmalarını zikretmek gerekir.

Hadisle ilgili olarak bir bölgede yapılan telifleri konu edinen veya ünlü bir muhad-dis ve eseri üzerine gerçekleştirilen çalışmaları derleyen eserler de mevcuttur. Muhammed b. Abdullah et-Tuleydî'nin *Türâşü'l-Megâribe fi'l-hadîsi'n-nebevî ve 'ulûmihî* adlı kitabında (Beyrut 1995) Endülüs, el-Mağribü'l-aksâ ve Şin-kî çevresinde yazılmış hadise dair 1291 eser tanıtılmaktadır. Meşhur bir müellif veya eseri üzerine yapılan araştırmaları derleyen bibliyografya çalışmasına örnek olarak da Kemal Sandıkcı'nın *Sahîh-i Bu-hârî Üzerine Yapılan Çalışmalar* (Ankara 1991) ve Gazzâle Hâmîd'in *Şürûhu Şahîhi Bu'hârî* (Lahor 1991) adlı eserleri zikredilebilir.

Hadis edebiyatından kolayca yararlanmayı sağlayacak eserler hakkında da literatür çalışmaları vardır. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı, Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri*'nde bu konuya bir bölüm ayırmıştır (IV. Bölüm, s. 181 vd.). Charles L. Geddes, *Guide to Reference Books for Islamic Studies*

adlı eserinde (Denver 1985) diğer İslâmî bilimlerde yanında hadis dalında yapılan çalışmalara da yer verir (s. 102-122). Genel olarak hadis edebiyatı sahasında gerçekleştirilen çalışmalara Muhammed Zübeyr Sıddîki'nin *Hadith Literature Its Origin, Development, Special Features And Criticism* adlı eseriyle (trc. Yusuf Ziya Kavakçı, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1966) Mücteba Uğur'un *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara 1996) örnek olarak gösterilebilir. Günümüzde yapılan en önemli bibliyografya çalışmalarından Carl Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Litteratur*'u ile Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eserinde hadis için de bölümler ayrılmıştır.

Hz. Peygamber'e izâfe edilen bir söz ve habere kaynak gösterilmesi işi başlangıçta isnad sistemiyle yapılmış, hadisi en son rivayet edenler kendilerinden önceki râviler zincirini de zikretmiştir. Hadisler tasnif edilip ana kaynaklarda yer alınca artık bunlar kaynak gösterilmeye başlanmıştır. Sonraki yüzyıllarda gerçekleştirilen etrâf çalışmalarında çok defa sened hazfedilmiş, yalnız hadisin alındığı kaynaklar belirtilmiştir. Bazıları da aynı kaynağı defalarca zikretmemek için remizler kullanmışlardır. Meselâ Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir, *el-İşrâf 'alâ ma'rifeti'l-etrâf* adlı eserinde ana kaynakları olan *Sünenü Ebî Dâvûd*, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce için çeşitli rumuzlar kullanmıştır (vr. 6^a). Süyûtî, *el-Câmi'u's-şâgîr*'de kaynakları göstermek ve hadisin sıhhat derecesini belirtmek için harf ve rakamlardan ibaret otuzdan fazla remize yer vermiş (Çakan, 117-118), Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî de *Râmûzü'l-e-hâdis*'te benzer bir usul takip etmiştir. Günümüzde belli başlı hadis kaynakları gösterilirken A. J. Wensinck'in hazırladığı *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî* (I-VIII, Leiden 1988) esas alınmakta ve konularına göre tasnif edilmiş hadis kitaplarından Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhîh*'i ile Mâlik'in *el-Muvatta'*'ı dışında kalanlarda genellikle kitap adları ve bab numaraları verilmektedir. Müslim'in ve Mâlik'in eserinde bab yerine her kitabın kendi içindeki numaraları esas alınmakta, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde ise Kahire 1313 baskısına göre cilt ve sayfa numaraları kaydedilmektedir. Yine Wensinck tarafından hazırlanıp Muhammed Fuâd Abdülbâki tarafından Arapça'ya nakledilen *Miftâhu künûzi's-sünne*'de (Beyrut 1403/1983)

aynı üsul takip edilmekle beraber farklı rumuzlar kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Asâkir, *el-İsrâf 'alâ ma'rifeti'l-etraf*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 455, vr. 6^a; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 77-240; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1985, s. 117-118, 120, 181 vd.; Munawar Ahmad Anees – Alia N. Athar, *Guide to Sira and Hadith Literature in Western Languages*, London 1986; Mustafa M. el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (trc. Hulûsi Yavuz), İstanbul 1993, s. 34-162, 165; Yavuz Ünal, *Cumhuriyet Türkiye'si Hadis Çalışmaları 1920-1997*, Samsun 1997; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 47-63.

NEBİ BOZKURT

□ TEFSİR. İlk hicrî asırlarda yapılan tefsir faaliyetlerine ve Kur'an'a dair yazılan eserlere bakıldığında kaynak olarak çoğunlukla Hz. Peygamber, şahap ve tâbiünden gelen rivayetlerin kullanıldığı görülmektedir. Önceleri kaynaklar rivayet zinciriyle şifahanı anılırken hadis ve diğer ilimlerin tedvini üzerine genellikle bu alanlardaki eserler kaynak gösterilmiştir. Tefsire, Kur'an ilimlerine ve kıraate dair kitapların artmasıyla birlikte daha sonra gelen âlimler, kendilerinden önceki önemli eserlere doğrudan veya dolaylı olarak işaret etmişlerdir. Meselâ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*'de sahâbe ve tâbiünden gelen bilgilerden ve müfessirlerin eserlerinden faydalandığını ifade ederek bunları belirtmiştir (I, 28-31). Hâzin de hadis ve tefsir kaynaklarından söz etmiş ve özellikle Begavî'ye atıfta bulunmuştur (*Lübâb-ü't-te'vil*, I, 3). Nizâmeddin en-Nisâbüri eserinde Fahreddin er-Râzî ve Zemahşerî'nin tefsirlerinden övgü ile söz etmiş ve çalışmasını büyük oranda bu eserlere dayandığını söylemiştir (*Ğarâ'ibü'l-Kur'ân*, I, 8). İbnü'n-Nakib el-Makdisî, çok hacimli olan tefsirine yazdığı bir ciltlik mukaddimede istifa ettiği eserleri ve müelliflerini saymış (*Muqaddimetü Tefsiri İbni'n-Nakib*, s. 12-15), Ebû Hayyân el-Endelüsî *el-Baħr-ü'l-muħiṭ*'inin kaynaklarını belirtirken başta hocası İbnü'n-Nakib el-Makdisî'nin, ardından sırasıyla Zemahşerî ve İbn Atıyye el-Endelüsî'nin tefsirlerinden faydalandığını bildirmiş, diğer kaynaklarına da yer vermiştir. Ebû Zeyd es-Se'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsiri'l-Kur'ân* adlı eserinin mukaddimesinde başta İbn Atıyye el-Endelüsî ve Ebû Hayyân el-Endelüsî olmak üzere istifa ettiği tefsirleri kaydetmiştir. Ebüssuûd Efendi, eserinin girişinde kendisine kadar pek çok tefsir yazıldığını söyleyerek bunlardan faydalandığını ima etmekle birlikte kaynaklarını ismen belirtmemiştir. Cessâs,

Mâverdi, İbn Atıyye el-Endelüsî, İbnü'l-Cevzî, Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, Beyzâvî, Ebû'l-Berekât en-Neseṫî, İbn Kesîr gibi müfessirler de daha önce yazılan pek çok eserden istifa edip yer yer bunlardan nakillerde bulunmalarına rağmen tefsirlerinde bu kaynaklardan doğrudan söz etmemişlerdir. Eserinde kaynaklarından bahsetmeyen İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yünî'n-nevâzır fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*'inde bu ilme dair yapılan çalışmaları sayar ve onları değerlendirip eleştirir (s. 81-83).

Tefsir usulü ve Kur'an ilimleri hakkında eser yazarların başında gelen Zerkeṫî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'in mukaddimesinde tefsir ilminden ve tefsir tarihinden kısaca bahseder, ilgili konularda da bunlara dair eserleri sıralar (I, 100-114). *el-İtkân*'da kitabını yazmaya başlamadan önce yaptığı araştırmayı anlatan Süyûtî öncelikle Kur'an ilimleri alanındaki bazı eserleri tanıtır, ardından *el-İtkân*'ı hazırlarken kullandığı eserleri gruplandırarak verir.

Tefsir ilminin kitabiyatıyla ilgili sistemli çalışmaların tarihi, İslâm dünyasında bibliyografik eser türünün ilk örneği olan İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inden öteye gitmez. Bu eserin birinci makalesinin üçüncü bölümü Kur'an, kıraat ve tefsir ilmine dairdir. Taşköprizâde *Miftâhu's-sâ'ade*'de "İlmü tabakâti'l-kurrâ", "İlmü tabakâti'l-müfessirîn" (I, 284) ve "el-Matlabü's-sâlis: fî Fürûi ilmi't-tefsir" (II, 380-595) başlıklar altında yer yer eserlere de işaret eder. Kâtib Çelebi, *Keṫf-ü'z-zunûn*'da tefsir ilmi kısmında başlangıçtan itibaren yazılan tefsirleri kaydeder; "Garibü'l-Kur'ân", "İcâzü'l-Kur'ân" gibi alt başlıklarda da ilgili çalışmaları ve müelliflerini tanıtır. Siddîk Hasan Han *Ebced-ü'l-'ulûm*'da tefsire dair eserler hakkında kısa bilgiler verir, ayrıca yer yer Hint alt kıtası müelliflerinin eserlerinden söz eder. Zehebî, İbnü'l-Cezerî, Süyûtî ve Muhammed b. Ali ed-Dâvudî'nin kıraat ve tefsir âlimlerine dair tabakat kitaplarında bu âlimlerin eserlerine de yer verilmiştir. Süyûtî, *el-İtkân*'in sonunda "Tabakâtü'l-müfessirîn" adıyla bir bölüm ayırdığı gibi kitabın "İrâbü'l-Kur'ân", "İcâzü'l-Kur'ân" ve "Garibü'l-Kur'ân" gibi bölümlerinde de çok defa konu başında o ilme dair eserleri sıralamıştır.

Çağdaş Arap müelliflerinden Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn* adlı eserinin (Kahire 1396/1976) üçüncü bölümünde tedvin döneminden başlayarak günümüze kadar ge-

len tefsir hareketleri, müellifler ve eserleri hakkında bilgi vermiş, rivayet ve di- rayet metoduna göre yazılan tefsirlerle sūfiyenin, felsefecilerin, fukahânın, Mu'tezile'nin, Şi'a'nın, Bâtınîler'in, Bahâiler'in ve Hâricîler'in tefsirlerini tanıtmıştır. Kur'an ilimlerine dair çağdaş müellifler tarafından yazılan diğer bazı eserlerde de tefsir ilminin kitabiyatına yer verilir. Meselâ Subhî es-Sâlih, *Mebâhiṫ fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ında (Beyrut 1983) Kur'an ilimleri sahasında yazılan eserleri ve bazı tefsirleri kaydeder. Muhammed b. Lutfi es-Sabbâğ'ın *Lemeħât fî 'ulûmi'l-Kur'ân ve itticiħâtü't-tefsir* adlı eserinin (Beyrut 1410/1990) üçüncü babında tefsir tarihi hakkında bilgi verilir ve kategorik olarak tefsirler tanıtır. Âdil Nüveyhiz'in *Mu'cem-ü'l-müfessirîn min şadri'l-İslâm hatte'l-'aşri'l-hâzır* (I-II, Beyrut 1983, 1986), Ferrâc Atâ Sâlim'in *Fihris-ü't-tefsir ve 'ulûmi'l-Kur'ân* ([baskı yeri ve tarihi yok], Merkezü'l-bahsi'l-ilmî), Mustafa İbrâhim Müşîni'nin *Medresetü't-tefsir fî'l-Endelüs* (Beyrut 1986), Suûb b. Abdullah Fenîsân'ın *Âşârü'l-Hanâbile fî 'ulûmi'l-Kur'ân* ([baskı yeri ve tarihi yok], Metâbiu'l-kütübi'l-Mısıriyye), Seyyid Muhammed Ali Ayazî'nin *el-Müfessirîn: Hayâtühüm ve menhecühüm* (Tahran 1373), Abdullah Mahmûd Şehhâte'nin *Târîhu'l-Kur'ân ve't-tefsir* (Kahire 1392/1972), Bahâeddin Hürremşâhî'nin *et-Tefsir ve't-tefâsirü'l-hadiṫe* (Beyrut 1991), Muhammed Fâzîl İbn Âşûr'un *et-Tefsir ve ricâlüh* (Kahire 1417/1997) adlı çalışmaları da tefsir ve Kur'an ilimlerine dair yazılan eserleri tanıtan bilgiler ihtiva etmektedir. Yazma eserlerin bulunduğu kütüphaneleri gösterip bu eserleri tanıtmak için hazırlanan *el-Fihris-ü's-şâmil li't-türâsi'l-'Arabî* tefsir alanında temel başvuru kitaplarındandır. Eserin *el-Kur'ân ve 'ulûmüh* (Amman 1985), *'Ulûmü'l-Kur'ân* (Amman 1989), *Maħtûṫâtü't-tefsir* (Amman 1987, 1989), *Maħtûṫâtü'l-kırâ'ât* (Amman 1987), *Maħtûṫâtü't-tecvîd* (Amman 1986), *el-Meṫâhiṫü'l-maħtûṫât* (Amman 1986) ve *Resmü'l-meṫâhiṫ* (Amman 1986) adını taşıyan ciltleri doğrudan tefsir ve Kur'an ilimleriyle ilgilidir.

Ali Şevvâh İshak'ın *Mu'cemü muṫanefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i (I-IV, Riyad 1403/1983), Kur'an ilimlerine dair eserlerin konularına göre tasnif edildiği bir çalışmadır. Muhammed Hasan Bükâî'nin *Kitâbnâme-i Büzürg-i Kur'ân-ı Kerîm*'inde (I-VIII, Tahran 1374/1995) tefsirler ve Kur'an ilimlerine dair eserler siste-